

"HAYOT-O'LIM" TUSHUNCHASINING O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

Fazliddinova Feruza Avaz qizi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek xalq maqollarida "hayot-o'lim" tushunchasining lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Paremiologik birliklar semantik, kognitiv va aksiologik jihatdan o'rganiladi. Tahlil natijasida hayot va o'lim konseptlarining o'zbek milliy mentalitetida qanday modellashtirilganligi, xalqning falsafiy, diniy-axloqiy va taqdir haqidagi qarashlari qanday verballashganligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: hayot, o'lim, maqol, paremiologiya, konsept, olamning lisoniy manzarasi, lingvokulturologiya, semantik maydon, aksiologiya.

Kirish

Til va madaniyat o'zaro uzviy bog'liqdir. Bu bog'liqlik eng yorqin tarzda xalq maqollarida namoyon bo'ladi. Maqollar – xalqning asrlar davomida shakllangan hayot tajribasi, falsafiy mushohada va axloqiy me'yorlarini o'zida jamlagan paremiologik birliklar sifatida tilning eng boy qatlamini tashkil etadi. Ularda millat dunyoqarashi, qadriyatlar va voqelikka munosabati o'zining bevosita ifodasini topadi.

"Hayot" va "o'lim" tushunchalari inson borlig'ining eng fundamental ikki qutbi bo'lib, ular olamning lisoniy manzarasida (oLM) bitta kontinuumning qarama-qarshi tomonlarida joylashgan. Bu ikki konsept bir-birini inkor etmaydi, aksincha, bir-birini to'ldiruvchi va mazmunini boyituvchi dual konstruksiya sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu konseptlar o'zbek paremiologik fondida xilma-xil semantik

qatlamlarda — ijtimoiy tenglik, vaqt falsafasi, or-nomusning ustuvorligi, taqdir va ajal haqidagi tasavvurlar orqali yoritiladi.

Mazkur maqolda o'zbek paremiologik fondidagi "hayot-o'lim" tushunchasini ifodalovchi maqollar to'plami semantik guruhlarga ajratilib, har bir guruh lingvokulturologik jihatdan tahlil qilinadi.

1. O'limning muqarrarligi va ijtimoiy tenglik ramziyligi

o'zbek xalq maqollarida o'lim eng avvalo ijtimoiy tenglikni ta'minlovchi mutlaq kuch sifatida tasvirlanadi. Bu tasavvur o'zbek milliy ongida islomiy aqidalar va xalq falsafasi bilan uyg'unlashib, o'limning barcha insonlarga nisbatan adolatli ekanligini uqtirishga xizmat qiladi.

"O'lim shoh-u gadoga barobar" maqoli o'zbek paremiologiyasida keng tarqalgan va ko'p qatlamli semantikaga ega birlik hisoblanadi. Ushbu paremiyada "shoh" va "gado" so'zlari ijtimoiy zidlikning eng yaqqol ifodalari sifatida keladi. Shoh — eng yuqori ijtimoiy mavqe, gado — eng quyi ijtimoiy mavqe ramzi. Ammo o'lim konsepti bu ikki qutbni birlashtiradi va ijtimoiy farqni yo'qqa chiqaradi. Bu maqol orqali xalq o'limga ijtimoiy adolat mezoni sifatida qaraydi.

"Qazosi yetsa, qozi o'lar" maqolida esa "qozi" — hukm chiqaruvchi, boshqalar taqdirini hal etuvchi shaxs — o'zining ham o'lim oldida ojizligi ta'kidlanadi. Bu yerda "qazo" so'zi ikki ma'noni qamrab oladi: biri — ilohiy qazo (ajalning yetishi), ikkinchisi — qozining hukmi. Maqol tasodifiy emmas, balki o'zbek tilidagi ko'p ma'nolilikka asoslanadi.

"O'lim — haq, meros — halol" paremiologik birligi o'limning huquqiy va diniy-axloqiy jihatdan tasdiqlangan hodisa ekanligini ifodalaydi. "Haq" so'zi bu yerda ham to'g'ri (adolatli), ham haq (lozim bo'lgan) ma'nolarini qamrab oladi. Meros esa tirik insonlarning hayotini davom ettiruvchi, o'lgan kishining qoldig'i

sifatida idrok etiladi. Shunday qilib, o'lim va hayot orasidagi ko'prik lisoniy jihatdan qonunlashtiriladi.

2. Hayotning g'animatligi va vaqt falsafasi

o'zbek paremiologik tizimida "hayot" konsepti ko'pincha "omonat" va "fursat" tushunchalari bilan parallel modellashtiriladi. Inson umri daryo suviday o'tkinchi ekanligi, uning har bir onidan unumli foydalanish zarurligi maqollar mazmuniga singdirilgan.

"odam — omonat, diydor — g'animat" maqolida hayot ikki tomonlama tavsiflanadi: insonning bu dunyodagi borligi — omonat (vaqtinchalik), insoniy munosabatlar esa — g'animat (qadrli fursat). Ushbu paremiya orqali xalq hayotning biologik davomiyligidan ko'ra uning ma'naviy mazmunini — insonlar o'rtasidagi mehr-oqibatni ustuvor qo'yadi.

"Umr qarzga berilmas, oltinga sotilmas" maqoli hayotning qaytarilmas va hech qanday moddiy boylik bilan almashtirib bo'lmas resurs ekanligini uqtiradi. Bu yerda "qarz" va "oltin" tushunchalari hayotning moddiy baholanmasligini ta'kidlash uchun xizmat qiladi. Hayot — bebaho ne'mat, uni yo'qotish esa qaytarib bo'lmas zarar.

"Vaqt — g'animat, o'tsa — nadomat" paremiologik birligi vaqtning o'tkinchiligi hayotning mazmuni bilan bog'lanib, uni boy berish kelajakdagi ruhiy azob (nadomat) bilan tenglashtirilishini ko'rsatadi. "G'animat" so'zi o'zbekcha lisoniy manzarada "qimmatli boylik, o'tkir lahza" ma'nosini anglatib, hayotning qadriga ishora qiladi.

"Inson umri — daryo suvi" maqolida hayotning dinamik tabiati va qaytarilmasligi suvning oqib ketishi orqali tasvirlanadi. Suv metaforasi o'zbek lisoniy manzarasida hayot konseptining eng keng tarqalgan ramzlaridan biri

hisoblanadi: suv ham hayot beruvchi, ham o'tkinchi xususiyatlarni o'zida mujassam etadi.

3. Or-nomusning jismoniy hayotdan ustuvorligi

O'zbek mentalitetida jismoniy hayotdan ko'ra ma'naviy hayot (nomus, or) qadrliroq hisoblanadi. Maqollar tahlili shuni ko'rsatadiki, nomusni yo'qotish "ma'naviy o'lim" sifatida talqin etiladi va bu talqin paremiologik fondga keng ifodasini topgan.

"Nomussiz yurmoqdan nomusli o'lmoq yaxshi" maqoli o'zbek xalqining axloqiy kodeksida insoniy qadr-qimmatning biologik yashashdan yuqori qo'yilishini ko'rsatadi.. Bu maqolda "nomussiz yurish" va "nomusli o'lish" tushunchalari qarama-qarshi qo'yiladi. Birinchisi — ma'naviy tubanlikda yashash, ikkinchisi esa or-nomusini saqlab o'lish. o'zbek mentalitetida ikkinchisi afzalroq.

"Odam ochlikdan o'lmas, ordan o'lar" paremiologik birligi oriyat tuyg'usining jismoniy ehtiyojlardan (ochlik) kuchliroq ekanligini ta'kidlaydi. Ma'naviy iztirob va xo'rlik jismoniy azobdan og'irroq sifatida baholanadi. Bu maqol o'zbek xalqining ruhiy va axloqiy olam haqidagi tasavvurlarini aniq ifodalaydi.

"Er yigitni nomus o'ldirar, quyonni — qamish" maqolida nomus va hayot o'rtasidagi tanlov o'zbek mardlik kodeksining asosi sifatida namoyon bo'ladi. "Er yigit" — jasur, sharaflı, nomusli erkak timsolidir. Maqol orqali o'zbek lisoniy manzarasida jasur insonning o'limini nomus oldidagi ixtiyoriy qurbon sifatida idrok etish modeli shakllantirilgan.

4. Ajal — taqdirning deterministik talqini

o'zbek paremiologik fondida hayotning yakuni inson irodasidan tashqarida joylashgan kuch — "ajal" bilan bog'liq. Bu tasavvur islomiy determinizm bilan

uyg'unlashib, o'limning muqarrarligini va unga faqat Allohning hukmi bilan yetilishini ta'kidlaydi.

"Ajaj yetmay, chivin o'lmas" maqolida har bir mavjudotning — hatto eng kichik jonzo'tning ham — yashash muddati belgilab qo'yilganligi haqidagi deterministik qarash verballashgan. Bu yerda "chivin" — zaif va qisqa umrli mavjudot ramzi sifatida keladi. Agar unga ham ajali yetmasa o'lmas ekan, demak, hayot va o'lim mutlaqo ilohiy nazoratda.

"O'lim qosh bilan qovoqning orasida" paremiologik birligi o'limning insonga naqadar yaqinligi va kutilmaganda sodir bo'lishini o'ta yorqin obraz — "qosh bilan qovoq orasi" (ko'z yumib-ochguncha bo'lgan muddat) orqali tasvirlaydi]. Bu maqol hayotning mo'rtligini va o'limni doimiy yodda tutish lozimligini uqtiradi.

"Ajajga davo yo'q, yomonga — balo" maqolida o'lim konsepti lisoniy ongda davosiz xastalik va yengib bo'lmas reallik sifatida o'rnashgan. "Davo yo'q" iborasi o'limning meditsina yoki insoniy kuch bilan yengib bo'lmasligini, faqat ilohiy irodaga tobe ekanligini ifodalaydi.

5. Hayotning mazmuni — ezgu nom va amallar orqali davomiylik

O'zbek paremiologiyasida jismoniy o'limdan keyin insonning "tirik" qolishi uning qilgan ishlari va qoldirgan merosi bilan o'lchanadi. Bu "hayot" konseptining metafizik kengayishi bo'lib, biologik o'limdan keyin ham insonning jamiyatda "yashashuvi" mumkinligini tasdiqlaydi.

"Botir o'lsa, nomi qolar, Nomard o'lsa, nimasi qolar" maqolida insonning o'limidan keyingi hayoti uning qoldirgan ma'naviy merosi orqali davom etishi uqtiriladi. "Nom" — o'zbek lisoniy manzarasida shon-shuhrat, xotira va hurmat ma'nolarini qamrab oladi. Botirning nomi tirik insonlar orasida yashaydi — bu o'lim ustidan ma'naviy g'alaba.

"Boboning tol ekkani — o'ziga nom ekkani" maqoli mehnat va yaratuvchanlikni o'lim ustidan g'alaba qozonish vositasi sifatida ko'rsatadi. Tol daraxti — uzoq umr va barqarorlik ramzi. Bobo tol ekib o'tgan — bu uning hayoti tomonidan qoldirilgan izdir. Demak, insonning o'limidan keyin yashashi uning qilgan yaxshi ishlari orqali bo'ladi.

"Ota o'lsa, o'g'il qolsin" paremiologik birligi hayotning davomiyligini biologik nasl orqali o'lim ustidan g'alaba qozonish sifatida ifodalaydi. Bu yerda "o'g'il" faqat biologik davomchi emas, balki otaning nomi, ishlari va qadriyatlarini kelgusi avlodlarga yetkazuvchi ma'naviy merosxo'r sifatida idrok etiladi.

6. Beshik va go'r — hayot kontinuumining ramziy qutblari

"Beshik" va "go'r" timsollari o'zbek paremiologiyasida hayot va o'limning moddiy ramzlari sifatida muhim o'rin tutadi. Beshik — hayotning ibtidosi, tarbiya va nasl davomiyligining muqaddas timsoli; go'r esa — hayotning yakuni, qilgan amallar hisobi va o'tmish avlodlar bilan ulanish makoni.

"Eshik ko'rgan yurt buzar, Beshik ko'rgan yurt tuzar" maqolida "beshik ko'rgan" birikmasi oilaviy tarbiya olgan, hayotning ma'naviy asoslariga ega insonni anglatadi. Hayot beshikdan boshlanadi, u yerda olingan tarbiya butun umr davomida insonning taqdirini belgilaydi. "Yurt tuzar" — hayotni qurishning metaforasi sifatida keladi.

"Olsang go'ring keng bo'lsin, Tiriklikda — fe'ling" maqolida hayotdagi axloqiy sifatlar (fe'l) o'limdan keyingi holatni (go'rning kengligi) belgilashi haqidagi kognitiv xulosa mavjud. Bu maqol islomiy tasavvurlar bilan uzviy bog'liq: go'rning kengligi tirikladagi yaxshi amallar mukofoti sifatida idrok etiladi.

"Himmat — erdan, arvoh — go'rdan" paremiologik birligi tiriklarning yaxshi amallari o'tganlarning ruhiga quvvat berishi orqali hayot va o'lim o'rtasidagi uzviy

aloqani ramziylaydi. Bu maqol o'zbek madaniyatidagi ota-bobolar ruhi bilan aloqa haqidagi tasavvurlarni lisoniy jihatdan tasdiqlaydi.

Xulosa

O'zbek paremiologik fondidagi "hayot-o'lim" tushunchasi o'zbek xalqining milliy-madaniy, diniy-axloqiy va falsafiy dunyoqarashini o'zida mujassam etgan boy lisoniy tizimni tashkil etadi. Maqollar tahlili quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi.

Birinchiidan, o'zbek paremiologik tizimida "hayot" va "o'lim" konseptlari nafaqat qarama-qarshi qutblar, balki bir-birini to'ldiruvchi falsafiy kategoriyalar sifatida namoyon bo'ladi. o'lim — muqarrar yakun, hayot esa shu yakunga qadar ma'no bilan to'ldirish lozim bo'lgan muqaddas omonat.

Ikkinchiidan, maqollarda hayot mehnat, or-nomus, sog'lik va mehr-oqibat orqali qadrlansa, o'lim adolatli yakun va ilohiy iroda sifatida qabul qilinadi. Bu ikki qadriyat o'zbek milliy mentalitetining asosiy aksiologik tizimini tashkil etadi.

Uchinchiidan, "beshik" va "go'r" timsollari hayot kontinuumining ikki qutbi sifatida paremiologik tizimda muhim o'rin egallaydi. Ular orqali insonning tug'ilishidan to vafotiga qadar bo'lgan yo'l milliy-madaniy kod sifatida lisoniy ongda saqlanadi.

To'rtinchiidan, o'zbek paremiologiyasida o'lim ustidan ma'naviy g'alaba qozonish mavzusi alohida o'rin tutadi: ezgu nom, yaxshi amal va nasl orqali inson o'limdan keyin ham "tirik" qoladi. Bu tasavvur islomiy aqidalar bilan uyg'unlashgan o'zbek milliy falsafasining muhim qirrasidir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Abuzalova M.K. Kognitiv tilshunoslik. – Buxoro, 2024.
2. Maxmudova S. Lingvokulturologiya: darslik. — Toshkent: o'zbekiston, 2019.

3. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati. — Toshkent: Turon zamin ziyo, 2015.
4. O'zbek xalq maqollari. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2005.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // o'zbek tili va adabiyoti. — Toshkent, 2012. — №5.
6. O'zbek tili izohli lug'ati. 1–5-tomlar. — Toshkent: o'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
7. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. — Toshkent, 2019.
8. Yunusov Q. o'zbek paremiologiyasi. — Toshkent: Fan, 2003.
9. Raximova M. o'zbek xalq maqollarining semantik xususiyatlari. — Samarqand, 2015.